

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-87>

УДК 94(477.63)«18/19»:316.4.063.3-0.54.57

Маргулов А.Х., Мороз Т.А.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ У МІСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ М. КАТЕРИНОСЛАВ У XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Анотація. Питання перебування національної меншини у урбанізованому середовищі є актуальним аспектом сучасних мультидисциплінарних досліджень. Визначення рівня впливу асиміляційних факторів та функції меншості до самозахисту презентує нам практики національного згуртування. Досвід перебування єврейської громади у містах Російської імперії допомагає нам зробити глибинний аналіз таких практик. Єврейська меншина у місті Катеринослав у XIX – початку XX ст. надає можливості дослідникам проаналізувати увесь спектр соціально-економічних та політичних практик природної інтеграції національної меншини у міське середовище. Єврейська громада змогла інтегруватися у систему міського самоуправління, налагодити міцні економічні зв'язки. Практики її повсякденного існування завжди розвивались у контексті національних традицій та звичаїв, що робить її прикладом для позиціонування національної ідентичності.

Ключові слова: євреї, національна меншина, історія Катеринослава, динаміка чисельності, благодійні товариства.

Margulov Arthur, Moroz Tanya

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

SOCIO-ECONOMIC INTEGRATION INTO THE URBAN ENVIRONMENT OF THE JEWISH COMMUNITY OF YEKATERINOSLAV IN THE XIX – EARLY XX CENTURIES

Summary. The question of the presence of a national minority in an urbanized environment is an urgent aspect of modern multidisciplinary research. Determining the level of influence of assimilation factors and the minority's function of self-defense brings us to the practice of national unification. The experience of finding a Jewish community in the cities of the Russian Empire helps us to make a profound analysis of such practices. Jewish minority in the city of Ekaterinoslav in the XIX – early XX centuries. Provides researchers with the opportunity to analyze the whole spectrum of socio-economic and political practices of the natural integration of the national minority into the urban environment. Being in an ethnically and inno-confessional environment, the Jewish community of the city was able to turn a temporary cell into a permanent residence. Jews, along with representatives of other nationalities, took an active part in the development of the region. It was in the Novorossiisk province that streams of Jewish immigrants from Poland, Byelorussia, Lithuania and Western Ukraine flooded after the separatism of the Commonwealth in 1772, 1793 and 1795. Indeed, the impetus for the active resettlement of Jews is the order of the Emperor of December 23, 1791 "On the Granting of Citizenship Jews in the Yekaterinoslav Territory and the Tavricheskaya Oblast". The positive dynamics of the increase in the number of the Jewish population consisted of both the resettlement contingent and the natural population growth. The material examined by us testifies to the ability of the Jewish community to self-regulation and self-management by socio-economic processes. Relying on wealthy representatives and quantitative indicators, the community was able to reach the level of representation in local authorities. Positive also it is possible to note the fact that most of the socio-economic issues the community resolved alone. The presented argumentation shows that the Jewish national minority in Ekaterinoslav at the turn of the 19th – 20th centuries had positive indicators of integration into the urban environment. Such integration did not violate the patriarchal structure of the community.

Keywords: Jews, national minority, history of Yekaterinoslav, number dynamics, charity societies.

Постановка проблеми. Україна у контексті сучасного європейського розвитку має власну характерну ознаку – поліетнічність. Історичне перебування на території держави великої кількості національних меншин сформувало специфічні ознаки внутрішньої політики. Виклики багатонаціонального середовища мали потужний вплив на регіональні соціально-економічні та демографічні процеси. Визначення особливостей цих процесів є, на наш погляд, актуальним питанням сучасних наукових студій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія перебування єврейської громади на території м. Катеринослав ставало об'єктом як комплексних досліджень, так й окремих. Класифікуючи історіографію можна зазначити, що у досліджуваній період ця проблематика стає об'єктом статистичних досліджень [2; 4; 9; 10]. В цих працях визначаються кількісні харак-

теристики громади у контексті демографічних та соціально-економічних показників. В цей період з'являються й перші етнографічні праці. Дана проблематика не змогла знайти широкої реалізації за радянських часів. Та лише у сучасних умовах ми побачили велику кількість праць [1; 3; 5–7]. Проблематикою наукових студій стають питання етнічної історії, соціально-економічної адаптації, політичної активності єврейської громади то що. Варіативним є й характер праць. Нам зустрічались наукові статті, енциклопедичні видання, монографії, краєзнавчі публікації у Інтернет-пабліках.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Комплекс розглянутих нами бібліографічних праць свідчить про об'ємність та глибину наукових пошуків контексту визначеної проблематики. Потрібно зазначити, що більшість сучасних дослідників висвітлює

питання у контексті історичного або етнографічного ракурсу. Ми схилиємось до необхідності комплексного аналізу даної проблематики з урахуванням політичної складової, краєзнавчих студій та соціально-економічної історії розвитку даної території. Такий підхід надасть дослідженню обґрунтованості та іншого вектору пошуків.

Мета статті. Метою статті є комплексний аналіз історичних чинників формування місцевої національної громади та її рівень соціально-економічної та громадсько-політичної адаптації у суспільстві. Зазначена проблематика розглядається на прикладі єврейської громади міста Катеринослава у XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Результатом порушення умов Березневих статей з боку російського царства, а згодом й Російською імперією, стає активна політика заселення території України. Пік цього, припадає на XVII–XVIII століття, плодючі ґрунти, водні артерії, вдале економічне розташування, наявність ресурсної бази, паралельно з відсутністю економічного розвитку регіону, приводять до посилення темпів його освоєння. Колонізація цих земель Російською імперією, утворює сприятливі умови для переселення сюди прийдешніх етносів: угорців, молдаван, німців, поляків, росіян, та інших. Євреї наряду з представниками інших національностей, взяли активну участь у розбудові регіону. Саме в Новоросійську губернію хлинули потоки єврейських переселенців з Польщі, Білорусії, Литви та Західної України після поділів Речі Посполитої 1772, 1793 та 1795 років. По справжньому, поштовхом до активного переселення євреїв стає наказ імператора від 23 грудня 1791 «О предоставлении евреям гражданства в Екатеринославском наместничестве и Таврической области» [10]. Дозвільні накази, насправді, готували умови громадянських обмежень для євреїв та поклали початок для утворення «смути осілости» – законодавчого обмеження їх розселення по території імперії та регламентації економічної зайнятості. Законодавча база економіко-громадянських обмежень для євреїв протягом XVIII–XIX ст. лише посилювалась. На початку XX ст. євреям дозволено було селитись лише у 15 губерніях (8 – українських). Мета цієї політики – зосередження єврейського населення в західних регіонах імперії, зокрема в Україні, з одного боку, а з іншого – запобігання проникненню євреїв у російські губернії. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв була спрямована на заборону селитися у селах; обмеження у праві повсюдного проживання та пересування по країні вплинули на характер життєдіяльності євреїв Лівобережної України.

Катеринославська губернія у другій половині XIX століття переживала активну фазу промислового піднесення. Тут сконцентрувались великі металургійні, залізно-рудні, вугільні та інші промислові підприємства. Цей факт позитивно впливав на зростання чисельності населення.

У 1781 році населення Катеринослава мало наступний статистичний вигляд – 270 купців, 874 міщан і цехових (ремісників), 1050 – різного звання людей, загальна чисельність складала 2194 чоловік [6]. У 1796-1803 роках чисельність єврейської громади міста складала понад 380 осіб. У губернії в 1803 році – 28 єврейських купців та міщан – 590 осіб [2, с. 68].

У місті було 4 церкви – дві православні, для росіян, українців і греків, одна католицька й один вірменська. Найменування церков указує на національний склад міського населення. До початку перекладу міста в 1784 році на правий берег Дніпра в ньому вже числилося 3575 жителів [4].

Починаючи з XVIII століття, чисельність єврейського населення міста постійно зростає. В 1793 році в місті перебувала 682 особи, з 1793-1803 рік, до них приєдналося ще 300 осіб. У 1850 році їх вже налічувалося 1700 осіб, що складало 19% всього населення міста. Перший всеросійський перепис населення якій відбувся в 1897 році, зафіксував 42 тисячі особи, або 37% всього населення міста. На початку XX століття, в Катеринославі проживало 69 тисяч євреїв – понад 40% мешканців. Позитивна динаміка збільшення кількості єврейського населення складалася як з переселенського контингенту, так й з природнього приросту населення. Пріоритети у виборі місця проживання громади, схилився до самого міста Катеринославу. Відсоток населення який перебував у сільській місцевості був достатньо низький.

Позитивно на цей процес вплинув наказ Олександра I про заснування Комітету по благоустрою євреїв та впорядкування законодавства що до них (1802 р.). Сфера застосування цього акту дозволяв євреям відкривати фабрики, займатись сільським господарством та отримати доступ до навчальних закладів.

Розуміння кількості єврейського населення можемо сформувані з даних Всеросійського перепису населення (1897 р.) За конфесіональною приналежністю. Тут ми бачимо, що у місті Катеринославі станом на 1897 рік проживало 36,3% іудеїв, у той час як православна громада складала 57,8%, римські католики – 3,5%, лютерани – 1,1% [9, с. 93–108].

Характерними показниками громади було те, що більшість населення розмовляла на ідиш та визнавала його за рідну мову. Мовна однорідність, чисельна кількість та високий рівень релігійності євреїв, вплинув на появу понад 40 синагог та будинків для молитви. У 1852 році була побудована хоральна синагога.

Динаміка чисельності єврейського населення зберігалась й на початку XX ст. Економічна сфера життєдіяльності громади була цілком відповідною її кількісним показникам. Євреї були власниками значної кількості приватних підприємств у місті. Станом на 1897 рік з понад 812 промислових підприємств у місті їм належали – 201 (24,8%) у переважній більшості дрібних. Головною сферою зайнятості стало торгівля (11,3%), кравецька справа (7,4%), приватна служба (4,3%), судова справа та адвокатура, медицина (майже всі аптеки Катеринослава утримували євреї) [1, с. 175].

До кількості підприємств входить також 18 цегляних заводів, 11 маслоробень, 6 винокурень, 2 тютюнові фабрики, 8 миловарних заводів. З 39 заводів, які виготовляли сіль господарські машини, 12 належало євреям [2, с. 88].

З переліку зазначених у щорічному довіднику Катеринослава підприємців можна побачити наступні прізвища євреїв. Брати Лещавер власники чавуноливарного заводу та заводу земле-

робських машин. Власника фабрики металевих виробів та сталевих лопат Шабада та Коган. Інший чавуноливарний завод належав Кропману, цинковий завод та лудильний завод – Немировському. Шварцману належали дві великі типографії. Так вони були власниками й інших промислових об'єктів міста. Потрібно зазначити, що продукція цих підприємств не одноразово отримувала винагороди та відзначення на різноманітних виставках [8].

Негативно позначилось на єврейській громаді місто погроми на етнічному ґрунті. Така ворожа до громади діяльність призвела до високого рівня міграційних настроїв серед її членів. Піком еміграції вважається 1906-1907 роки, цей рух охопив усю територію Російської імперії. В період з 1882-1914 роки Східну Європу покинуло біля 2,5 мільйонів євреїв, в тому числі з Російської імперії – 1,3 мільйон. З Катеринославської губернії – 27 тисяч осіб [7, с. 46].

Незважаючи на таку політику єврейська громада залишалась у привілейованому положенні у місті. У 1910 році єврейське населення міста складало 27,3% загальної чисельності населення. Інтереси громади в міській думі захищали такі представники як: купці Єль Мойсей, Йосип Штромберг, Ізраїль Грановський, юрист Яков Березовський, почесний громадянин Маркус Тавровський.

Актуальним питанням для єврейської громади було отримання освіти її членами. Станом на 1841 рік в міністерських освітніх закладах Російської імперії навчалось лише 238 єврея (в Катеринославській губернії – 39 осіб). Вже у 1850 році в Катеринославі було відкрито єврейське училище 1-го розряду, в 1855 році воно налічувало 40 слухачів. У 1857 році було відкрито Талмуд-Тора. А вже у 1864 році у місті функціонувало одне єврейське училище, одна Талмуд-Тора, 15 хедерів.

Вир подій початку ХХ століття захопило й Катеринослав. Перша світова війна, революції та громадянська війна якісно вплинула на соціально-економічну, політичну та демографічну ситуацію у регіоні. Як що, напередодні війни на території імперії проживало 2750 тисяч євреїв, то в результаті зазначених подій ця, цифра скоротилась на 500 тисяч. У 1920 році населення міста складало 162965 осіб, з яких євреї – 72900 осіб (44,7%) [8]. Загальна розруха народного господарства призвела до того, що 75% єврейської молоді у містечках була безробітною. У 1921 році відбувається злиття єврейської партії Бунд з Комуністичною партією (більшовиків).

Кількісний склад єврейської громади міста призвів до появи її представників у всіляких про-радянське налаштованих організаціях та установах. В 1922 році було зорганізоване єврейське бюро в склад якого входили 4 особи. Після місцевих виборів 1922-1923 років до складу губвиконкому увійшло 25 співробітників, 4 – євреї. Така ситуація була характерна й для губернії в цілому. В 1924 році в губернії працювало 6 єврейських сільради, 26 шкіл з 4350 учнями, 5 дитячих будинків та 2 бібліотеки, 2 судові камери з діловодством на єврейській мові [8]. Радянський міжвоєнний період неоднозначно відзначився на життя громади. За переписом станом на 1939 рік у місті проживало 100000 осіб (20% населення міста). К початку Другої світової війни

у місті функціонувало 2 синагоги. Євреї опинились по різні вектори радянської політики. Так були жертви сталінських репресій (справа «анти-радянське клерикальне підпілля» та інші), так само й партійні функціонери – директор заводу ім. Леніна Ямпольський А., заступник голови міськради – Фельдман та інші.

Революційна ситуація, яка склалась у Російській імперії у кінці ХІХ – початку ХХ століть, спровокувало різні форми національного піднесення. На хвилі революційних зрушень стали можливі формати самоорганізації національних меншин. Така тенденція прослідковувалась у більшості національних меншин, які мешкали на території Російської імперії. Мотиваційної складовою такої активності можна визначитись як престижність соціальної поведінки, необхідність подолання наслідків негативних соціально-економічних тенденцій, бажання до самоорганізації представників національних меншин.

У січні 1869 р. Комітетом міністрів був виданий документ «Про надання Міністерству внутрішніх справ права затвердження статутів громадських і благодійних установ». У той же час документ зобов'язував на колишніх підставах доводити до відома імператора дані про пожертвування приватних осіб та заснування благодійних закладів, що повинно було стимулювати благодійну діяльність на місцях. У 90-х роках ХІХ ст. почали видаватись статuti для певних груп громадських організацій. У 1891 році було вирішено створити універсальний зразок, «Зразковий статут», який засновники повинні були брати за основу свого проекту.

Соціально-економічні обставини поширення капіталістичних формацій у патріархально-феодалістичному суспільстві спричинило появу великої кількості нужденних. Так відбулось майнове розшарування у етнічному єврейському середовищі.

У 1898 році в місті по допомогу до громади звернулися 2 565 родин на свято Песах, а в 1900 р. отримали допомогу 20% євреїв від загальної кількості населення. Усього губернія нараховувала: 33 єврейські добродійні установи, 6 спілок допомоги бідним, 8 благодійних громад загального характеру, 5 позикових кас і 2 дешеві їдальні.

Добродійність серед населення здійснювалась в різний спосіб. Для прикладу наведемо один запис із журналу засідань Катеринославської міської думи в лютому 1903 р.: «Катеринославські купці Меер, Абрам, Вульф, Герш Добруськіни внесли до каси міської управи 2 закладні білети з вирашем Державного Дворянського Земельного Банку, прохали Міську управу прийняти зазначені папери на довічне зберігання, відсотки ж по купонах видавати щорічно Катеринославському громадському рабину для передачі їх на користь бідних учнів місцевої Талмуд-Тори» [1, с. 78]. На іншому засіданні міської думи обговорювалось питання про розподіл відписаних на благодійність місту коштів Розенберга у розмірі 5 500 крб.

Однією з численних громадських установ було «Товариство опіки про дітей євреїв», яке було засновано у грудні 1908 року. Це товариство займалось опікувалось питаннями функціонування навчальних закладів, питаннями медичної допомоги, відпочинку дітей. До складу товариства входило понад 200 осіб. Грошовий баланс

за 1911 рік складав 9533 руб. Внески складались з пожертв – 2222 руб. та грошей зі збору коробочного збору – 9533 руб. Витрати складались із зарплатні штату педагогів, прислуги. Пожертви від приватних осіб могли бути речами, вугіллям, будівельним матеріалом. Були й інші, так, наприклад, трубопрокатний завод подарував 12 листів оцинкованого заліза, пані Кисин – 5 фунтів цукру. «Товариство» утримувало ремісничу школу.

В 1902 році було відкрито Товариство допомоги бідним учням вечірніх класів. Його вечірні заняття відвідували 80 дівчат віком від 14 років, які до того ще отримували одяг та взуття. Благодійна діяльність охоплювала й вчительській корпус. Вчителям євреям міста видавалась допомога та суди [5].

Загальна державна тенденція стала у за снуванні товариств допомоги бідним євреям. Такі товариства були засновані у м. Одеса «Товариства допомоги бідним «Бікур-Холім», Товариство допомоги бідним євреям, засновано у 1903 р. в селі Гола Пристань Херсонської губернії, товариство допомоги бідним євреям м. Чернігова. Формати допомоги були різноманітними від харчування до комплексного лікування.

«Товариство сприяння бідним євреям м. Катеринослава» було засновано у 1898 році, його очолював М. Левін мало схожі завдання. Тут запрацювала система дільничних опікунів, за якою місто було розподілено на 62 дільниці, в кожній – по 1-2 опікуна. Так, в 1899 році було витрачено 42869 крб. 91 коп., поступили ж кошти на загальну суму 50352 крб. 47 коп. Допомогу отримали 2263 сімейства [5]. В 1914 році було відкрито дві громадські ідальні із безкоштовним харчуванням, утримувався будинок для безпритульних дітей. Іншим напрямом роботи було сприяння бідним євреям в можливості отримати професію шляхом навчання на курсах.

Інша організація – Товариство охорони здоров'я євреїв, також мала загальнодержавний масштаб. Воно було засновано в серпні 1912 року в Петербурзі. Передбачалося створення єдиної загальноросійської єврейської медичної служби. У місті Катеринославі воно функціонувало по вулиці Олександрійській № 24. Товариство також здійснювало допомогу біженцям внаслідок Першої світової війни.

В місті функціонувала лікарня широкого профілю з наданням безкоштовних послуг для представників громади. До закладів соціально профілю можна віднести – «Богадільню ім. М.Ю. Карпаса для бідних жінок-єврейок», «Притулку для старців», «Дитяча ідальня товари-

ства сприяння бідним євреям м. Катеринослава», дитячий сирітській будинок. На тлі загального типу закладі можна констатувати про наявність й вузькопрофільних напрямів соціальної допомоги: товариство допомоги бідним нареченим, дешевої кухні, лікарні, безвідсоткові каси то що.

Станом на 1919 рік єврейська громада за власний кошт утримувала два дитячих садочка, двадцять шкіл з 5000 учнів, дитячий притулку, комітету по наданні допомоги бідним грошами, паливом, каса видачі позик трудящій, гостинний будинок для приїжджих, дитяча ідальня, положовий будинок, лікарня, притулок для безпритульних дітей та євреїв похилого віку. Нажаль така самоорганізація громади із встановленням радянської влади була припинена.

Висновки і пропозиції. На підставі аналізу етапів заселення міста Катеринослава представниками єврейської громади, можна стверджувати про його пріоритетне положення. Починаючи із заснування місто притягувало до себе єврейських переселенців. Факторів цього можна виділити наступні: 1) законодавче регулювання переміщення євреїв по території Російської імперії; 2) динаміка економічного розвитку регіону; 3) лояльність місцевої влади та громади. Переживаючи періоди свого лояльного існування та часи переслідувань громада реагувала на це зміною своїх чисельних показників. Кожне факт масових утисків змушував представників єврейської громади міста опікуватись питаннями еміграції. Міграційна тенденція докорінно не зіграла на соціально-економічне та правове положення громади. За часів царату та радянської влади вона була чисельною із власним представництвом як у бізнес структурах, так й у органах самоврядування, державного управління.

Наведений нами матеріал свідчить про здатність єврейської громади до саморегулювання та самоуправління соціально-економічними процесами. Представники заможних етнічних шарків опікувались потребами більш нужденних співвітчизників. Утворена мережа соціальних закладів та освітніх установ давали можливість кожному члену єврейської громади доступу до задоволення першочергових потреб. Про рівень активної позитивної адаптації у міському соціумі може свідчити факт перебування представників громади у органах місцевого самоврядування.

Нам вважається, що визначений нами напрям дослідження єврейської національної громади заслугове подальшого пошуку. Цілком вдала перспектива дослідження регіональної громади у контексті загальнонаціонального єврейського руху.

Список літератури:

1. Быстряков А. Евреи Екатеринослава – Днепропетровска (XVIII – нач. XX вв.). Днепропетровськ : АРТ-Пресс, 2001. С. 245.
2. Екатеринославская губерния. Еврейская энциклопедия в 16 томах. Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. С.-Петербург, 1993. Т. 7. 497 с.
3. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха. Дніпропетровськ : Грані, 2006. 579 с.
4. Катеринославська міська статистика. Катеринослава, 1918. Випуск 1. 27 червня 1918 р. С. 7.
5. Моїсеєнко Лариса. Єврейські благодійні організації в Катеринославській губернії (кінець XIX – початок XX ст.). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 4. С. 51–56.
6. Мурзакевич Н. Опис міст колишньої Азовської губернії. *Літопис Катеринославської Ученої архівної комісії*. 1904. Випуск 1. С. 22–28.
7. Найман О. Скорботний шлях Українського єврейства. Київ, 2004. 224 с.

8. Офіційний сайт. URL: <http://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.ph>
9. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния. [Спб.] Изд. Центрального статистического комитета МВД. Под ред. Н.А. Тройницкого. 1904. 234 с.
10. Полное собрание законов Российской империи. 1-е изд. Т. XXIII. № 17006.

References:

1. Bustryakov A. (2001). *Evrey Ekaterynoslava – Dnepropetrovska (XVIII – nach. XX vv.)*. Dnipropetrovs'k : ART-Press, s. 245.
2. *Ekaterynoslavskaya hubernyya. Evreyskaya entsyklopedyya v 16 tomakh*. Yzd. F.A. Brokhauz, Y.A. Efron. S.-Peterburh, 1993. T. 7. 497 s.
3. *Istoriya mista Dnipropetrovs'ka / Za nauk. red. A.H. Bolebrukha*. Dnipropertovsk : Hrani, 2006. 579 s.
4. *Katerynoslavs'ka mis'ka statystyka*. Katerynoslav, 1918. Vypusk 1. 27 chervnya 1918. S. 7.
5. Moisyeyenko L. (2011). *Yevreys'ki blahodiyni orhanizatsiyi v Katerynoslavs'kiy huberniyi (kinets' XIX – pochatok XX st.)*. *Nauka. Relihiya. Suspil'stvo*. № 4. S. 51–56.
6. Murzakevych N. (1904). *Opys mist kolyshn'oyi Azovs'koyi huberniyi. Litopys Katerynoslavs'koyi Uchenoyi arkhivnoyi komisiyi*. Vypusk 1. S. 22–28.
7. Nayman O. (2004). *Skorbotnyy shlyakh Ukrayins'koho yevreystva*. Kyiv, 224 s.
8. Ofitsiynyy sayt. URL: <http://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.ph>
9. *Pervaya vseobshchaya perepys' naselenyya Rossyyskoy Ymperyy, 1897 h. XIII. Ekaterynoslavskaya hubernyya*. [Spb.] Yzd. Tsentral'noho statystycheskoho komyteta MVD. Pod red. N.A. Troynytskoho. 1904. 234 s.
10. *Polnoe sobraneye zakonov Rossyyskoy ymperyy*. 1-e yzd. T. XXIII. 17006.